

O struktuře a strukturalismu

Robert Kalivoda —

Úvodní poznámka Josefa Zumra

Text Roberta Kalivody je částí diskusního příspěvku z brněnské konference „Strukturalismus a historismus ve filosofii 20. století“. Kalivoda vystoupil v závěru konference a kriticky reagoval na některé přednesené referáty (na Kamarýtův, Maternův) nebo na názory na strukturalismus publikované jinde (Javůrek, Mokrejš). Kalivoda sám v dřívějších pracích originálně rozpracoval např. strukturalistickou kategorii estetické funkce a považoval koncepci strukturalismu, jak ji vypracovali J. L. Fischer, J. Mukařovský a I. Hrušovský, za originální přínos našeho myšlení evropské filosofii. V Kalivodově pojetí není strukturalismus jen kategorií noetickou, ale je třeba dále pokračovat v úsilí Fischerově a Hrušovského a věnovat pozornost především problematice ontologické, a to jako dynamickému, dialektickému obrazu světa.

Mám nejprve několik připomínek k pojmovému vymezení resp. ke způsobu chápání struktury. Především bych se chtěl vrátit k tomu, co zde bylo včera řečeno o pojmech „struktura“ a „systém“, jak jich užívat, čemu dát přednost. Souhlasím s tím, že je jich možno užívat třeba synonymicky – to ostatně odpovídá určitému konsenzu, který je možný právě u jazyka; jazyk je totiž systémem znaků, není přímým zrcadlením reality a vyjadřuje tedy realitu jenom *znakově*. Nicméně sám bych dával přednost pojetí Havránkovu, které bylo už včera zmíněno a které určitým pojmovým vymezením termínů struktura a systém, spíše odpovídá povaze a smyslu strukturalismu. To znamená, že pojem systém je vždycky spjat více s určitým *modelováním* skutečnosti než s vyjadřováním určitých objektivních skutečností, které jsou nějakým způsobem *strukturovány*. V tomto smyslu je dle mého názoru pojem struktury nadřazen pojmu systém a není náhodou, že strukturalismus se nazývá právě strukturalismus, a nikoli nějaká systemologie. Ještě se k tomu vrátím v dalším výkladu.

Druhá poznámka se týká pojímání struktur, toho, jak vůbec přistupovat k určité hierarchizaci strukturních vrstev. Kolega Kamarýt tady předložil

pojetí tří vrstev, ve kterých je možno rozlišovat určitá strukturní seskupení. Já bych souhlasit, ovšem s jistým obměněním. Domnívám se, že je především třeba brát na vědomí určitý účelový systém, který je přímo určitým účelovým mechanismem. Kamarýt taky mluvil například o kybernetickém modelu. Domnívám se, že kybernetický systém je třeba chápat jako účelový systém, jako účelový mechanismus; ačkoli je dnes asi vůbec nejsložitější systémovou účelovou strukturou, tak v jistém smyslu – právě v hierarchii struktur – je článkem nejnižším a nejjednodušším. Měříme-li totiž strukturnost skutečnosti *stupněm dialektičnosti*, tak zde je právě k dialektice nejdále; dialektičnost – a to se týká techniky vůbec – se projevuje teprve ve fungování společenském, ke kterému je přirozeně každý lidský účelový systém a účelový mechanismus určen.

Dále je tu sféra mechanické struktury. Jestliže určitý proud myšlení chápe struktury převážně mechanisticky, pak je třeba vidět, že se tento typ myšlení struktury váže k jistým skutečným realitám, kde skutečně prvky dialektiky nejsou v popředí nebo neexistují; proto je lze označit za struktury mechanické. Myslím, že právě to, co zde na topografii demonstroval kol. Materna, tedy topografické zachycení skutečnosti, vyjadřuje určitou vztahovou strukturu, ve které je možno spokojit se s jistými vymezeními, která sice odpovídají některým formálně logickým vazbám, kde ale právě dialektičnost nemá více méně místa. Ačkoliv mám k topografii vřelý vztah, domnívám se, že topografii je nutno nějakým takovým způsobem hodnotit. Ty vazby, které byly Maternou uváděny, jsou vztahy stejného řádu jako třeba výroky „máma má Evu“ nebo „my máme mámu“; jsou to skutečnosti jistého řádu, v nichž lze těžko objevit hlubší, složitější vztahy, které ve skutečnostech dialekticky strukturovaných už existují. Je ovšem jisté, že i v jazykově gramaticky systemizovaných větách se nacházejí prvky dialektiky, neboť jazyk nevyjadřuje jen skutečnost v topografické rovině. Například věta „máma jí maso“ představuje už postižení jiné kvality skutečnosti, kde dialektický moment vstupuje mnohem výrazněji do popředí; neboť Freud při analýze lidské existence ukázal výstižně, že princip inkorporace a princip destrukce jsou základními dialektickými principy, které vytvářejí lidskou skutečnost. To vyjadřuje velice výrazně právě věta „máma jí maso“.

Čili i tady jsou rozdíly, které je třeba respektovat; jazyk, protože musí zachycovat i ty složitější vztahy, které jsou ve skutečnosti tím, že musí celostně vyjadřovat vztah k realitě, je už dialektickou strukturou; je však dialektickou strukturou i svým vztahem ke společnosti, jejíž je součástí.

Je tady ovšem problém, který je doposud nerozřešen a který je stále v diskusi, totiž problém, do jaké míry je subjekt – predikátový vztah, který se projevuje v přiřazování, v používání spony „jest“, do jaké míry je prvkem dialektickým nebo nedialektickým. O tom se dnes rozvíjí diskuse mezi naši-

mi moderními logiky a kol. Javůrkem, jak můžeme sledovat ve Filosofickém časopise. Tato diskuse zatím ještě není uzavřená: i když jsem původně měl a mám stále rezervu k tomu dialektizovat tuto sponu a sympatizoval jsem v tom s logiky, myslím, že argumentace Javůrkova, který zastává leninskou koncepci dialektické logiky, včetně chápání spony „jest“, a snaží se ji dál rozvíjet, má svoji racionalitu a má své otevřené možnosti. Myslím sám, ačkoli se v této oblasti považuji za laika, že dialektičnost jazyka vznikne mnohem více tehdy, až se začne logicky uvažovat nikoliv jen nad neplnocennými, subsu-
mativními slovesy „míti“ a „býti“, nýbrž i nad slovesy plnocennými, skutečnými a nad jejich funkcí lexikální a syntaktickou.

„Skrze jazyk“ se tak dostáváme k vrstvě dialektických struktur, v nichž jde především o rozpornost, která je však zároveň jednotou, dále o princip negace a negativy a konečně o princip dialektické proměny. To jsou, zdá se mi, základní rysy, které dialekticky strukturovanou skutečnost charakterizují.

Myslím, že takto je třeba hierarchizovat strukturní vrstvy skutečnosti; a je třeba si přitom položit otázku, do jaké míry právě dialektické strukturní vrstvy jsou v celku skutečnosti tou rozhodující, centrální veličinou a do jaké míry ne. Já se domnívám, že jsou a že právě český strukturalismus – víme z posledního vývoje, že francouzský strukturalismus jde snad v těchto věcech ve šlépějích strukturalismu českého – tíhne a tenduje ke zcela vědomému chápání celkové struktury skutečnosti jako struktury dialektické; toto stanovisko je patrně adekvátní hierarchickým vztahům mezi jednotlivými vrstvami struktur, které ve skutečnosti existují.

Další poznámka se týká problému funkcionalismu a chápání funkce. Myslím, že zde je třeba rozlišovat dva významy, které je nutno v používání pojmu funkce a fungování respektovat. Jednak jde o teleologický smysl, o kterém zde již byla řeč, o *finalistický smysl*, který je úzce spjat právě s lidskou skutečností a lidskými strukturami. Ovšem pojem funkce má ještě další význam, význam *fungování ve struktuře*. To je významově něco jiného, protože fungování ve struktuře musíme zjišťovat a zjišťujeme i v mimolidských strukturách, kam onen specificky lidský finalismus nelze přirozeně vkládat. Tento význam fungování ve struktuře se přirozeně vztahuje i k lidskému jednání a k lidským strukturám; ani v lidských strukturách nevystačíme zdaleka s pouhým „čistým finalismem“. Je třeba tedy vidět, že pojem funkce jakožto centrálnímu pojmu strukturalistického chápání skutečnosti je třeba rozumět v této jeho dvojakosti, přičemž pohyb od lidské skutečnosti k mimolidské je zároveň pohybem, v němž onen teleologický aspekt ustupuje, mizí, aby ve vrstvách mimolidské skutečnosti živé hmotě nejvíce vzdálených ustoupil zcela prostému fungování ve struktuře.

Přitom je třeba si být vědom podvojnosti finality a kauzality. Zde je právě jeden z nejcennějších rysů strukturalismu. Strukturalismus, přestože

včlenil do poznávacího systému pojem finality jako pojem klíčový, nezůstal na této finalitě, na čistém teleologismu, nýbrž pokusil se chápat tuto finalitu i ve vztahu kauzálním, tj. vypracoval určitý *kauzálně funkcionální přístup ke skutečnosti*. Mukařovského koncepcie estetická je vysvětlitelná jedině tehdy, když si uvědomíme, že u Mukařovského nejde zdaleka o finalismus v onom úzkém slova smyslu, nýbrž o kauzálně funkcionální analýzu skutečnosti.

Strukturalistický funkcionalismus je tedy něčím zcela jiným než určitým novým použitím aristotelského typu teleologismu, který vede k antropomorfismu výkladu skutečnosti, který vnáší lidské elementy do chápání světa a který se v jakési nové podobě a v určitém a v určitém specifickém smyslu objevuje v moderní době ve fenomenologickém přístupu ke skutečnosti. Narozdíl od chápání činné lidské subjektivity, která svou projekci konstituuje svět, dokázal například podle mého názoru Freud ve svém chápání činného lidského subjektu mistrovským způsobem rozvinout výše zmíněný kauzálně funkcionální a kauzálně teleologický výklad lidské existence; a proto právě tyto základní freudovské analýzy lidské existence spadají určitým způsobem do proudu strukturalistického myšlení.

Pokud pak jde o český a československý strukturalismus, jehož hlavními představiteli jsou nesporně Fischer, Hrušovský a Mukařovský, vysvitlo již z jednání zde proběhlého, že právě na československé půdě byl rozvinut určitý strukturalistický přístup ke skutečnosti a strukturalistické chápání skutečnosti do určité zcela specifické podoby. Do podoby, která vede a už přímo dovedla k onomu dialektickému chápání struktury skutečnosti, která zároveň přivádí své tvůrce na levici. Na myšlenkovou levici a do konceptu marxistického. To je věc, která má mimořádný význam nejenom na půdě domácí, nýbrž má mimořádný význam mezinárodní.

Zajímavá je přitom určitá věc, kterou by se měla současná česká filosofie a speciálně česká historiografie filosofie zabývat. Zatím převládají v našem marxistickém myšlení, tedy v myšlení po XX. sjezdu, v tom myšlení, které je důležitou součástí našeho regeneračního procesu, přístupy budující na určité koncepci, kterou by bylo možno nazvat lukácovsko-fenomenologickou. To bylo patrné i z referátů, které byly dnes předneseny. Z toho se také vyvinula „filosofie praxe“.

Tento přístup velice zrelativizoval a někdy odmítl to, o co usilovala filosofie odedávna a o co v marxistickém stadiu usiloval zejména Engels: vybudovat ontologii, která by nebyla jenom humanitní filosofií, filosofií člověka, nýbrž určitým pokusem o filosofii světa, usilující formulovat obecné principy veškeré skutečnosti. A je přitom charakteristické, i když doposud naprosto nedocenené, že tento ontologický trend se vytváří právě v československém strukturalismu Hledisko, které zde bylo vysloveno, že totiž nesmíme smě-

šovat filosofii se strukturalismem, bylo by třeba přezkoumat třeba na díle Igora Hrušovského, který je, zdá se mi, filosofem „par excellence“, a který strukturalistické principy rozvedl zcela evidentně na filosofické rovině. Právě do polohy filosofie jako ontologie. Nebo J. L. Fischer. Jeho filosofická práce prochází dvěma fázemi. V první předválečné jsou již přirozeně obsaženy základní filosoficko-ontologické prvky jeho koncepce, ale tato koncepce se aplikuje a projektuje především na sociální skutečnosti; ovšem v druhé, současné fázi krystalizuje již Fischera koncepcí do klasické ontologické podoby. Fischer je další významný československý – a nejen československý – filosof, který svou tvůrčí, myslitelskou, prací přivádí strukturalismus do nejnáročnější filosofické polohy.

A konečně Mukařovský není vůbec jen pouhý literární teoretik a estetik, filosofický estetik. Nejvyšší přínos, který podle mého názoru přináší Mukařovského estetika, spočívá v tom, že Mukařovský rozbil metafyzická pojetí krásna, které bylo důležitou stavebnou součástí metafyzické filosofie jako celku, i když se různým způsobem variovalo. Mukařovského pojetí estetična je filosofický výdobytek mimořádného filosofického významu. Je třeba prostě vidět, že nejvýznamnější představitelé našeho strukturalismu jsou tvůrci nových filosofických hodnot, že patří mezi nejvýznamnější představitele československé filosofie XX. století; na této konkrétní skutečnosti bude muset naše současná filosofie budovat své soudy o vztahu strukturalismu k filosofii.

Další poznámka se týká vztahu synchronního a diachronního momentu v marxismu a ve strukturalismu. Určitá linie strukturálně genetického chápání marxismu byla rozvinuta v pojetí lukácsovském. V této linii to byl zejména Goldmann, který formuloval pojetí marxismu jako strukturálně genetického myšlenkového systému. Na Goldmanna navazuje Kosík ve své *Dialektice konkrétního*, který ovšem nešťastným způsobem staví onen strukturálně genetický marxismus pro i českému strukturalismu. Tato interpretace není ovšem adekvátní. Je třeba vidět, že právě v českém a československém strukturalismu se formuje pojetí teorie jakožto geneticko-strukturální názorové soustavy, i když je často uloženo v konkrétních analýzách, a nikoliv v heslech.

Pro československý strukturalismus je charakteristické a specifické, že vyrůstá z konkrétních věd a z konkrétního vědeckého bádání, zatímco ona lukácsovská linie má k e konkrétnímu vědnímu bádání a ke konkrétnímu životu poněkud dále. To je vidět například na tom, co zde již bylo řečeno o Lukácsovi. Lukács vykládá buržoazní společnost a buržoazní kulturu z kategorie „odcizujícího“ zboží; tím se řada marxistů dala svěst, „odcizující“ zboží se jim stává jakousi ontologickou esencí, ze které chtějí vysvětlit celé buržoazní vědomí a celou buržoazní skutečnost. Analyzujeme-li konkrétně kapitalismus a jeho vývoj, pak se brzy ukáže, že takový předpoklad je nepři-

jatelný. Těch několik poznámek o fetišismu, které jsou v Marxově *Kapitálu*, je absolutizováno, „prázdna“ abstraktnost buržoazního vědomí je uváděna do krátkého spojení s kapitalistickým fungováním zboží. Není bráno na vědomí, jak složitým způsobem tzv. „prázdna abstraktnost“ vzniká a funguje právě v buržoazní společnosti. To ovšem chce konkrétní analýzu. Když mluvíme o dějinách, tak konkrétní analýzu dějin. A je to, jak se domnívám, právě československý strukturalismus, který již přispěl významně ke konkrétní analýze skutečnosti i ve směru diachronicko-historickém a zasloužil se tak velmi podstatně o odhalení řady významných souvislostí lidské skutečnosti.

Nezákladnější filosofický přínos strukturalismu – navazuji tak na úvodní poznámku svého referátu – spatřuji v tom, že vyzvedl strukturu jako základní ontologickou kvalitu. Struktura prostě překonala metafyzickou substanci. *Objektivní skutečnost, svět jsou pochopeny jako struktura, v hierarchii filosofických kategorií získává struktura místo ústřední.* Zejména u Hrušovského je výrazně rozvinut tento pohled a obecné strukturální chápání skutečnosti, jak bylo patrné i z jeho referátu, který přednesl na této konferenci. U Fischera je tomu přirozeně taktéž. V tomto ohledu se pojem struktury stává přímo klíčovou hodnotou nikoliv jen ve věcném slova smyslu, nýbrž i ve smyslu filosofickém, stává se jedním z nemnohých filosofických výdobytků, které vývoj moderního filosofického myšlení přinesl.

Na závěr ještě poznámka k tomu, o čem tady včera hovořil kolega Chvatík, k vývoji Mukařovského ve čtyřicátých letech. Myslím, že o Mukařovského studiích ze čtyřicátých let, kdy fenomenologie na Mukařovského velmi silně působí, by bylo dobře uspořádat nějakou speciální diskusi; tam by se dal ozřejmit charakter těchto textů. Myslím, že podrobnější analýza by ukázala, že v těchto textech, speciálně ve studii o místě estetické funkce mezi ostatními, je způsob rozlišení magické, praktické, teoretické a estetické funkce poněkud nekonkrétní a nelogický; i na řadě dalších problémů by se dalo ukázat, že zde existuje určitá spornost.

Strukturalismus přinesl dle mého názoru estetice základní nové poznání tím, že pochopil dialektiku mimoestetických a estetických kvalit. Zatím nevím, že by ve fenomenologickém systému bylo možno tuto dialektiku nějak postihnout; je charakteristické, že třeba talentovaná práce Mokrejšova, která u nás nedávno vyšla a která se pokouší o určitou estetiku, budovanou právě s využitím fenomenologicko-existencialistických hledisek, se dostává do jisté slepé uličky ve chvíli, kdy přistupuje k základní výpovědi o tom, co je to umělecké dílo a co je to estetický artefakt; a pokud pracuje s určitými kategoriemi, pak jsou to kategorie strukturalistické. Nejde o znak – neboť tento pojem má ve fenomenologii své domovské právo. Ovšem trojpólný princip kategorií znaku, artefaktu a funkce, který Mokrejš uplatňuje, představuje základní jádro a výtěžek strukturalistické estetiky. Může se stát, že v este-

tické linii našeho současného myšlení vytvoří nějaký fenomenologický systém, který v tomto směru přinese nové hodnoty, ale to bude záviset od další práce na tomto poli.

Jinak se ovšem domnívám, že fenomenologie může plodně působit na současnou strukturální literární teorii a vědu tím, že klade důraz na otázku smyslu. Strukturalistická literární věda a teorie neudrží dnes, jak se mi zdá, plně v harmonii to, co strukturalismus považuje za základní, totiž všestranný sémantický rozbor uměleckého artefaktu, speciálně pokud jde o začlenění tohoto artefaktu do struktury sociální. Mukařovského základní požadavek a princip, že totiž estetická teorie se musí dostat do naprosto organické souvislosti se sociologií umění, není zatím dnešní strukturální literární vědou plně realizován, a objevují se naopak určité tendence k návratu k formalističtějšímu chápání strukturalismu. Naplnit sémantický rozbor literatury a uměleckého díla vůbec znamená přejít k analýze širších významových souvislostí, tzn. k organickému včlenění analýzy sociologicko-antropologické do analýzy estetickoneotické. Zde může fenomenologie podnětně působit na další rozvoj strukturalismu, neboť klade otázku smyslu jako základní. Absorbovat tento vliv neznamena „fenomenologizovat“ strukturalismus. Neboť literární a uměnovědný strukturalismus si již vypracoval vlastní koncepci a otázku smyslu umění musí hlouběji a všestranněji řešit důslednějším rozvinutím a použitím specifických hledisek a prostředků, které již sám zformuloval a teoreticky zdůvodnil.